

SHAHARSOZLIK MADANIYATINI O‘RGANISHNING NAZARIY- METODOGIK ASOSLARI

Atajanov M.I.

Urganch davlat universiteti tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada qadimgi Xorazm hududidagi shaharsozlik madaniyatining o‘rganilishi tahlil qilish bilan bog‘liq masalalar yoritib berilgan. Shaharsozlik nazariyasi aholi turar joylarini rejalashtirishni tashkil etilishini, ularning shakllanishi, faoliyat yuritishi va rivojlanish xususiyatlarini ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy sharoit bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Shaharsozlik nazariyasida shahar tarhini shakllanish va faoliyat ko‘rsatish qonuniyatlari o‘rganiladi.

Kalit so‘z: Shaharsozlik, urbanizatsiya, arxitekturada estetika va kompozitsiya tamoyillari

Shaharsozlik madaniyatining vujudga kelishi va taraqqiyoti insoniyat rivojlanish jarayonini belgilovchi muhim omil sanaladi. Shaharsozlik madaniyatini tahlil qilish uchun u bilan bog‘liq terminlarni chuqur anglash va mohiyati yoritib berish lozim. Sababi ko‘pchilik shaharsozlik madaniyatini urbanizatsiya tushunchasi bilan bir xil deb hisoblaydi. Lekin shaharsozlik madaniyati bilan urbanizatsiyaning farqli tomonlari mavjud.

Shaharsozlik deganda shaharning rivojlantirishi va rejalashtirish jarayoni, uning infratuzilmasini yaratish, yer uchastkalarini rejalashtirish, bino va inshootlarni qurish va shahar muhitida resurslarni taqsimlash tushuniladi. Qadimgi davr uchun hududlarda shaharlarning qurilish uslubi, o‘ziga xosligi, me‘moriy yechimi tahlil qilinadi. Shaharsozlik tushunchasi “Milliy ensiklopediya” da quyidagicha ta’riflangan: “Shaharsozlik (shahar qurish) — me‘morchilikning yirik sohasi; shahar bunyod etish nazariyasi va amaliyoti — aholi yashaydigan hududlar (turar joylar) loyiha asosida rejalashtirish. Shaharsozlik ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariya-gigiena, qurilish-texnika, badiiy-me‘moriy masalalar majmuini qamrab oladi.... Shaharsozlikda turar joylarning nafaqat me‘moriy-badiiy qiyofasiga, estetik jihatlariga, balki obodonlashtirishga — yo‘llar, ayniqsa, avtomobil yo‘llariga, infratuzilma (suv, oqava — kanalizatsiya, gaz, elektr va b. muhandislik ta’minotlari)ga katta e’tibor beriladi¹.

Shaharsozlik - bu shaharni rejalashtirish va rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti deb Vikepediyada ta’rif berilgan¹. Shuningdek unda, shaharsozlik funksional va amaliy (iqtisodiy, demografik, qurilish-texnik, sanitariya) va estetik

(arxitektura-badiiy) vazifalarni har tomonlama hal qiladigan arxitektura va qurilish sohasi sifatida ham belgilanadi. Shaharsozlik turar-joy binolari, shaharlar, qishloqlarning moddiy va fazoviy muhitini shakllantiradi, keng aholi punktlari tizimlari landshaftini fazoviy tartibga soladi deb ko'rsatilgan.

Urbanizatsiya esa shaharning o'sish va rivojlanish jarayonini tavsiflaydi. Bunda aholining ko'payishi, iqtisodiy rivojlanish bilan shaharlarning o'sish jarayoni ham tahlil qilinadi. Urbanizatsiya tushunchasiga "Milliy ensiklopediya" da qo'yidagicha ta'rif berilgan: "Urbanizatsiya – tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir bo'lgan ko'p qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir. Uning torroq doiradagi ma'nosi demografik-statistik tushunchasi dunyoda, alohida hududlarda, mamlakatlarda shaharlarning (ayniqsa, katta shaharlarning) va shahar aholisi salmog'ining ko'payib borishini anglatadi. Urbanizatsiyaning asosiy ko'rsatkichi shaharliklar sonining o'sishi va jami aholi tarkibida shahar aholisi salmog'ining ortib borishidir¹. Urbanizatsiya xududlardagi shaharlashish jarayoni tendensiyalarini tadqiq qiladi. Bunda hududlardagi shaharlar soni, kengayib borish jarayoni, aholining shaharga ko'chish jarayonlari, shaharlarning ixtisoslashishi e'tiborga olinadi.

Bundan shaharsozlik shahar infratuzilmasini rejalashtirish va qurishni nazarda tutishini, urbanizatsiya esa butun shahar atrof-muhitining o'sishi va rivojlanishi jarayonini anglatadi deb xulosa qilishimiz mumkin.

Shaharsozlik madaniyatini o'rganish nazariy va uslubiy tamoyillarga asoslanadi, bu uning rivojlanishi va shahar muhitiga ta'sirini tahlil qilish va tushunishga yordam beradi.

Birinchi, shahar madaniyati shaharlar tarixi va evolyutsiyasi prizmasi orqali tekshiriladi. Tarixiy aspektda tahlil qilinsa, shaharlar qanday shakllangan va rivojlanganligini, ularga qanday madaniy va ijtimoiy omillar ta'sir qilganligini tushunishga imkon beradi. Bu shaharsozlik jarayonining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi, shahar madaniyatini o'rganishda gumanitar va ijtimoiy fanlar sohasidagi metodologik yondashuvlarni qo'llash muhimdir. Bu me'moriy uslublar, shahar tushunchalari, rejalashtirish qarorlari, shuningdek, shahar muhitining shakli va mazmunini belgilaydigan ijtimoiy-madaniy kontekstni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Uchinchi, turli mamlakatlar va mintaqalarning shahar madaniyatini qiyosiy o'rganish zarur. Bu turli madaniy kontekstlarda shahar rivojlanishining umumiy tendensiyalari va xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, shaharsozlik

an'analari va turli jamiyatlarning madaniy xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tushunish imkonini beradi.

Shahar madaniyatini o'rganishning nazariy va uslubiy asoslari shahar muhitining turli tomonlariga e'tibor qaratish va uning arxitektura, rejalashtirish va jamiyat madaniyatining o'zaro ta'sirining mahsuli sifatidagi mohiyatini ochish imkonini beradi.

Shahar madaniyatini o'rganish bir qancha nazariy asoslarga asoslanadi. Birinchidan, bu shaharlarning tarixiy rivojlanishi va shahar madaniyatining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan me'morchilik uslublarini tadqiq qilish va tushunishni o'z ichiga oladi. Shahar qurilishining turli bosqichlari va ularning zamonaviy shaharsozlik amaliyotiga ta'sirini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, shahar madaniyati arxitekturada estetika va kompozitsiya tamoyillariga asoslanadi. Ushbu tamoyillarni o'rganish jozibali va uyg'un shahar makonlarini qanday yaratishni tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, shahar madaniyatini o'rganishda ijtimoiy-madaniy kontekstni o'rganish muhim o'rin tutadi. Bunga aholining turmush tarzi va madaniy qadriyatlarining xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, odamlar va yaratilgan shahar makonlari o'rtasidagi munosabatni tushunish kiradi. Shahar madaniyatini o'rganish shaharsozlikning zamonaviy usullari va tendentsiyalarini o'rganish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Ushbu nazariy asoslarning barchasi shahar madaniyatini, uning tarixini, arxitektura tamoyillarini, ijtimoiy-madaniy kontekstni va zamonaviy tendentsiyalarni tushunish va tahlil qilishda funktsional va jozibali shahar makonlarini yaratishga yordam beradi.

Shaharsozlik nazariyasi aholi turar joylarini rejalashtirishni tashkil etilishini, ularning shakllanishi, faoliyat yuritishi va rivojlanish xususiyatlarini ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy sharoit bilan bog'liq holda o'rganadi. Shaharsozlik nazariyasida shahar tarhini shakllanish va faoliyat ko'rsatish qonuniyatlari o'rganiladi.

Shaharsozlik me'morchilik asosida vujudga kelgan. Shu sababdan ko'pchilik uni me'morchilikning bir qismi deb qaraydi. Lekin shaharlarning o'sishi, tuzilishining murakkablashishi bilan ijtimoiy-iqtisodiy, qurilish, texnik, badiiy, sanitariya-gigiyena masalalarni o'zida ifodalagan maxsus fan - shaharsozlik sanaladi. Shu sababdan ham, shaharlarga baho berishda shaharsozlikning tamoyillarni bilish va shu orqali tahlil qilish lozim. Aks holda me'moriy obidalar yoki shaharlarning qurilish uslubi noto'g'ri talqin qilinishi mumkin. Shaharlarni qurishda doimo ikki asos – tabiiy sharoit va me'morning tafakkuri raqobat qilib kelgan. Me'morning g'oyasi doimo tabiiy sharoitga mos kelavermagan, oqibatda uni

tabiiy sharoitga moslab qurish zaruriyati kelib chiqqan yoki tabiiy sharoit shaharning mukammal reja asosida qurilishini ta'minlab bergan.

Qadim davr shaharsozlikni o'rganish quyidagi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Arxeologik tadqiqotlar natijalari orqali. Qadimiy shaharlar, aholi turar joylari va me'moriy inshootlarning qoldiqlarini o'rganish orqali qadimiy shaharlarning joylashuvi va tuzilishi haqida ma'lumot olish imkoniyatini yaratadi. Arxeologlar, shaharlarning qurilish uslublarni tushunish uchun, qadimgi yodgorliklardagi ko'chalar, maydonlar, mudofaa devorlari va suv bilan ta'minlanish, oqova suvlarni chiqarib yuborish kabi tizimlarni ham tadqiq qiladilar.

2. Tarixiy manbalar orqali, bunda yozma manbalar, jumladan, qadimiy matnlar, yozishmalar va yilnomalar tahlili qadimiy shaharsozlik amaliyotlari haqidagi ma'lumotlarni ochib berishga yordam beradi. Bu manbalarda shaharlarning me'moriy xususiyatlarining tavsifi, ko'cha va maydonlarning joylashuviga oid mulohazalar, shaharlarning vaqt o'tishi bilan qurilishi va rivojlanishiga oid ma'lumotlar mavjud bo'lishi mumkin.

3. Kartografiya, ya'ni shaharlar va hududlarning tasvirlari va xaritalari shahar tuzilmalarining rivojlanishini ko'rish va tasavvur qilishga yordam beradi. Tarixiy xaritalarda ko'chalar, binolar va shahar ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa ob'ektlar to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Vaqt o'tishi bilan xaritalardagi o'zgarishlarni o'rganish shaharsozlikdagi tendentsiyalarni va evolyutsiyani aniqlash imkonini beradi.

4. Qiyosiy tahlil orqali turli madaniyatlar va davrlarning shaharsozlik usullari va arxitekturasini taqqoslash shaharsozlik yondashuvlarining xususiyatlari va farqlarini tushunishga yordam beradi. Qiyosiy o'rganish sizga umumiy tendentsiyalar, atrof-muhit omillari va o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

5. Statistik tahlil orqali shaharda qancha odam yashaganligini, uning maydoni va qurilishga oid boshqa ma'lumotlarni statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilib, uning davrini, shaharning tuzilishi va xususiyatlari haqida ma'lumot olish mumkin.

6. Tipologik tahlil orqali shaharlarni turlarga ajratib, ularning vazifalari aniqlanadi.

7. Topografik tahlil. Bunda qadimiy xaritalar va shaharlarning tarhini o'rganish orqali turli davrlardagi shaharlarni tahlil qilish, taqqoslash va shahar rivojlanishidagi o'zgarishlarni aniqlash mumkin.

8. Binolar va yodgorliklarning tarixiy tahlili orqali binolar va yodgorliklarning me'moriy uslublari, materiallari va bezaklarini o'rganish shahar muhitining yaratilish davri, funkcionalligi va tarixiy konteksti haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Ushbu usullar arxeologik qazishmalar, raqamli modellar, zamonaviy kartografiya va geografik axborot tizimlaridan olingan ma'lumotlardan foydalangan holda zamonaviy shaharsozlik tadqiqotlarida ham qo'llaniladi. Shaharsozlikning tarixiy usullaridan foydalanish shaharlarning tarixiy merosini saqlashga, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga va hozirgi vaqtda shahar muhitini rejalashtirishda ushbu ma'lumotlardan foydalanishga yordam beradi.

**"Innovations in Science and
Technologies"**